

Науковий збірник «ВЕЛИКА ВОЛИНЬ»
Праці Житомирського науково-краєзнавчого
товариства дослідників Волині
Видається в Житомирі з 1902 року

Випуск 47

Житомирська обласна державна адміністрація
Національна спілка краєзнавців України
управління культури і туризму Житомирської облдержадміністрації
Житомирське науково-краєзнавче товариство дослідників Волині
Житомирський обласний краєзнавчий музей

До 75-ї річниці утворення Житомирської області

Культурний простір Житомирщини-Волині XIX-XX століть

*Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції
(24 квітня 2012 року, м. Житомир)*

У двох томах

ТОМ ПЕРШИЙ

Житомир
Видавець М. Г. Косенко
2012

УДК908:008](477.42)"18/19"(082)
ББК 71.4(4Укр-4Жит)я43
К90

К90 Культурний простір Житомирщини-Волині ХІХ-ХХ ст.: Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (24 квітня 2012 р., м. Житомир)/ Голов. ред. М. Ю. Костиця. — У 2-х тт. — Т. 1 — Житомир: Видавець М. Г. Косенко, 2012. — 372 с: іл. — (Науковий збірник «Велика Волинь». Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Вип. 47).

ISSN 2220-2544 (Науковий збірник «Велика Волинь»)

Черговий випуск містить матеріали всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Культурний простір Житомирщини-Волині ХІХ-ХХ ст.».

У першому томі друкуються наукові праці, присвячені видатним постатям, які вплинули чи впливають сьогодні на культурний простір Житомирщини та історичної Волині.

Розрахований на науковців, освітян, студентів, краєзнавців, широке коло читачів.

УДК 908:0081(477.42)"18/19"(082)

ББК 71.4(4Укр-4Жит)я43

Друкується за рішенням вченої ради Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині (протокол № 1 від 16 березня 2012 року).

Головний редактор М. Ю. Костиця, доктор географічних наук, професор.

Редакційна колегія:

Баженов Л. В., доктор історичних наук, професор.

Бейдик О. О., доктор географічних наук, професор.

Білоус П. В., доктор філологічних наук, професор.

Вітренко В. В.

Войтехівська І. Н., доктор історичних наук, професор.

Грузька Л. П. (заступник головного редактора).

Денисюк Г. І., доктор географічних наук, професор.

Дмитрієнко М. Г., доктор історичних наук, старший науковий співробітник.

Доценко А. І., доктор географічних наук, професор

Єршов В. О., доктор філологічних наук, доцент.

Киричанський В. С., заслужений журналіст України.

Мицик Ю. А., доктор історичних наук, професор.

Савчук В. С., доктор історичних наук, професор.

Скавронський П. С.

Шевченко В. О., доктор географічних наук, професор.

Науковий редактор: Обозний В. В., доктор педагогічних наук, професор.

Рецензенти:

Жилюк С. І., доктор історичних наук, професор Національного університету «Острозька академія»;

Шищенко П. Г., доктор географічних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка, член-кореспондент АПН України, заслужений діяч науки і техніки України.

© 2012, виключне авторське право на матеріалів цього збірника належать їхнім авторам. Відтворення текстів у будь-якому вигляді без згоди авторів не дозволяється.

© 2012, видавець М. Г. Косенко.

Науковий збірник «Велика Волинь» зареєстровано в Centre

ISSN 2220-2544 International de l'ISSN, Париж, Франція.

ЗМІСТ

УЧАСНИКАМ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ «КУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР ЖИТОМИРЩИНИ-ВОЛИНИ ХІХ-ХХСТ.» (Привітання голови Національної спілки краєзнавців України, члена-кореспондента НАН України О. П. Реснта)	3
---	---

ПОСТАТІ ВЕЛИКОЇ ВОЛИНИ

<i>КОСТРИЦЯ М. Ю.</i> КРАЄЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ І.І. ОГІЄНКА	4
<i>ПОНАГАЙБАА А.</i> ПОСТАТЬ МИТРОПОЛИТА ПЛАРІОНА (В МИРУ ПРОФЕСОРА ІВАНА ОГІЄНКА) У ДОКУМЕНТАХ ВОЛИНСЬКОЇ ОУНБ ІМЕНІ ОЛЕНИ ПЧІЛКИ	8
<i>ФУРМАНСЬКА О. М.</i> СТОРІНКИ, НАПИСАНІ СЕРЦЕМ	14
(ЛІТЕРАТУРНА ТВОРЧІСТЬ ІВАНА ОГІЄНКА)	14
<i>РИМСЬКА В. О.</i> ЛЕСИНА СВЯТА ОСЕЛЯ	21
<i>ЗАВАЛЬНЮК К.В., СТЕЦЮК Т.В.</i> ЛЕСЯ УКРАЇНКА ТА СХІДНЕ ПОДІЛЛЯ	30
<i>РЕВА Л. Г.</i> ІСТОРИК МИКОЛА ДАШКЕВИЧ, АБО «НІМЕЦЬКИЙ СЛІД» В УКРАЇНІ	41
<i>МИЦИК Ю., ТАРАСЕНКО І. Ю.</i> З НЕДРУКОВАНИХ ЛИСТІВ КРАВЧЕНКА	52
<i>ТАРАСЕНКО І. Ю.</i> ЛИСТУВАННЯ П. М. ЖОЛТОВСЬКОГО З В. Г. КРАВЧЕНКОМ	56
<i>ПРОВТОРОВ О.М.</i> АРХЕОЛОГІЯ ЯК ХОБІ РОДИНИ КОСАЧІВ	60
<i>ДИБА А. Г.</i> «ХОТІВ БИ ПО ЗМОЗИ І СВОЮ ЛЕПТУ ПРАЦІ ВАМ ПРЕДЛОЖИТИ...»	64
(ЛИСТИ АПОЛІНАРІЯ МАРШИНСЬКОГО ДО ІВАНА ФРАНКА)	64
<i>ЛЯШКО С.М., ШОВКОПЛЯС Т.І.</i> ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА РОДОВОДУ ЖИТОМИРСЬКОЇ РОДИНИ ГАМЧЕНКІВ	70
<i>ТАРАБУКІН О.О.</i> ПРО ДЕЯКІ ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ В БІОГРАФІЇ ВИДАТНОГО УКРАЇНСЬКОГО АРХЕОЛОГА С.С. ГАМЧЕНКА	75
<i>РЕВА Л.Г.</i> РЕГІОНАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА ЛІТЕРАТУРНОЇ БІОГРАФІКИ (НА ПРИКЛАДІ ВЕЛИКОЇ ВОЛИНИ – ЖИТОМИРЩИНИ)	84
<i>ТРЕГУБ М.М.</i> АРХІВНА СПАДЩИНА БІБЛІОГРАФА І ЛІТЕРАТУРОЗНАВЦЯ М.П. ГУМЕНЮКА	105

<i>ТИМОЧКО М.Г.</i> ЛИСТИ ОЛЕКСИ ОШУРКЕВИЧА ДО ПЕТРА МЕДВЕДИКА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ВІДДІЛУ РУКОПИСІВ ЛЬВІВСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМ. В. СТЕФАНИКА).....	110
---	-----

<i>МАРКЕВИЧ О. В.</i> АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПОРТРЕТ ВОЛИНСЬКОГО ГУБЕРНАТОРА А. П. РИМСЬКОГО-КОРСАКОВА	113
--	-----

<i>БЛЯВСЬКА В.</i> ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВИ ФЕЛІНСЬКОЇ В КОНТЕКСТІ ГРОМАДСЬКОГО ЖИТТЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ	116
---	-----

<i>КОНОНЕЦЬ П. С.</i> ЯН ФІТЦКЕ – ДОСЛІДНИК ВОЛИНСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ	124
--	-----

<i>САВЧУК П. О.</i> СВЯЩЕНИК ДОРИМИДОНТ СОЛОВЕЙ	129
--	-----

<i>САЧЕНКО Н.І.</i> КОМПОЗИТОР МИХАЙЛО СКОРУЛЬСЬКИЙ	135
--	-----

<i>КОВТУНІ А.</i> ВИДАТНИЙ ГЕОДЕЗИСТ ТА АСТРОНОМ ІЄРОНІМ ІВАНОВИЧ СТЕБНИЦЬКИЙ..	144
--	-----

<i>РЕКРУТ В. П.</i> ЕКОНОМІЧНИЙ УСТРІЙ ПОСТРАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ПОГЛЯДАХ ЖИТОМИРЯНИНА ОЛЕКСАНДРА БЛИМОВИЧА	152
---	-----

<i>ШИЛОВА Л. Г.</i> М. Ю. КОСТРИЦЯ – ОДИН ІЗ ФУНДАТОРІВ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО КРАЄЗНАВСТВА	157
---	-----

<i>ВЕСЕЛЬСЬКИЙ М. Ф.</i> ОРНІТОЛОГІЧНІ ЗДОБУТКИ В. Г. СКОРОХОДА (ПОРІВНЯННЯ ДАНИХ 1884-2012 РР. ТА 1914-1927 РР.)	166
---	-----

<i>РУДА С. Я., САВЧУК В. С.</i>	183
УЧЕНЬ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО Л. Л. ІВАНОВ – ДОСЛІДНИК ПРИРОДНИХ БАГАТСТВ ВОЛИНИ	183

<i>ГУЦАЛ В. А., РИБАК І. В.</i> ІОН ВІНОКУР: ПЕРШІ КРОКИ НА НИВІ АРХЕОЛОГІЇ ЖИТОМИРЩИНИ	188
---	-----

<i>МОЗГОВА Л. А.</i> ЖИТОМИРЯНКА, ЩО ЗАВЖДИ ПОРУЧ З НАМИ (ПАМ'ЯТІ О. А. КОПИЛ)	195
---	-----

<i>ЛУКУЦ Ю. М.</i> ВИДАТНІ УРОДЖЕНЦІ БЕРДИЧІВЩИНИ В ЕНЦИКЛОПЕДІЇ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ	200
---	-----

<i>ЦИЦЮРА В. К.</i> СКІЛЬКИ ІСТИН В КУПРІНІ?	209
---	-----

<i>ВЛАСЮК В.П.</i> ЛІСОВІ УНІВЕРСИТЕТИ ПРОФЕСОРА ГУЗІЯ	213
---	-----

<i>СИНЧУК В. И.</i> ХУДОЖНИК, ПОЕТ И ГРАЖДАНИН ГОРОДА БЕРДИЧЕВА Г. Ф. ПОЛОЖЕВЕЦ... ..	217
--	-----

<i>КОЗЕЛЬСЬКИЙ Я. Д</i> В. ІЛЬІНСЬКИЙ – АВТОР ГЕРБІВ ПОДІЛЛЯ, ВОЛИНИ, ПОЛІССЯ	224
--	-----

<i>КУЦЕНКО С. В.</i> ЖИТТЯ, ПРИСВЯЧЕНЕ МИСТЕЦТВУ.	230
(ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ АКТОРА Й РЕЖИСЕРА Г. П. РАЦЬКА).	230
<i>НАУМЕЦЬ Л.Д.</i> ПОЕТИ ЖИВУТЬ У ВІРШАХ (ТВОРЧИЙ ШЛЯХ ЮЛІ ЛЕВКОВИЧ).	235
<i>НАУМЕЦЬ Л.Д.</i> ЗІРКА НА ІМ'Я НАДІЯ (ТВОРЧИЙ ШЛЯХ ХОРЕОГРАФА Н. Д. ГОНЧАРУК).	240
<i>НЕКУШ Л. І.</i> ДИВОЦВІТ У ПОЕЗІЯХ ВАЛЕРІЯ ЛІСОВСЬКОГО.	244
<i>МАКСИМЕНКО М. В., ШТУЛІНСЬКА О. В.</i> ТВОРЧІСТЬ АКТРИСИ РАЇСИ НЕДАШКІВСЬКОЇ.	250
<i>МАРТИНЮК М. В.</i> ПРОДОВЖУВАЧ ТРАДИЦІЙ СТЕПАНА РУДАНСЬКОГО.	253
<i>СКАВРОНСЬКИЙ П. С.</i> ВСЕСВІТНЬОВІДОМИЙ ШАХОВИЙ ТРЕНЕР, ЗАСЛУЖЕНИЙ ТРЕНЕР СРСР В. Г. ЗАК — НАШ ЗЕМЛЯК.	256
<i>СКАВРОНСЬКА М. В., СКАВРОНСЬКИЙ П. С.</i> ВИХОВАТЕЛЬ ПЛЕЯДИ УКРАЇНСЬКИХ ГРОСМЕЙСТЕРІВ В. Е. КАРТ.	271
<i>САМОЙЛЕНКО Л. І.</i> МИКОЛА ЯЦЮК — ХУДОЖНИК, ПЕДАГОГ, ПОЧЕСНИЙ ГРОМАДАНИН М. БЕРДИЧЕВА.	278
<i>КОГАН Л.</i> Й. РАВРЕБЕ — СХОДОЗНАВЕЦЬ З БАРАНІВКИ.	283
<i>КОГАН Л.</i> ЙОСИП ФЕЛЬДМАН І МІСТО ЙОГО ДИТИНСТВА.	287
<i>СТУПАК Ф.</i> УРОДЖЕНЕЦЬ ЖИТОМИРА АКАДЕМІК В. ФРОЛЬКІС.	292
<i>РУДЗИЦЬКИЙ А.</i> ВОЛОДИМИР ВАЙСБЛАТ (ОЛЕКСАНДР ГЕР) ЯК ШЕВЧЕНКОЗНАВЕЦЬ.	294
<i>СПИВАК В.</i> О БРАТЬЯХ-РАВВИНАХ ВАЙСБЛАТАХ.	298
<i>ПРОКОПЧУК В. С.</i> ЖИТОМИРЯНИН ПРОФЕСОР С. Д. АБРАМОВИЧ — НАУКОВЕЦЬ, ПОЕТ, ХУДОЖНИК.	302
<i>БЕНДЮК М., АВГУСТЮК О.</i> РОДИНА МИТЦІВ ОЛЕШКЕВИЧІВ ТА ВОЛИНЬ.	310
<i>ЛЮШНЕНКО Д.</i> Ю. Т. БЕНЕДИСЮК: ЗРАДНИК ЧИ ПАТРІОТ?.	313
<i>ПУХЕР І.Р.</i> ВИДАТНИЙ АДВОКАТ ВОЛИНИ — САФУЛЬКО СЕРГІЙ ФЕДОРОВИЧ.	323
<i>КОСТРИЦЯ М. Ю.</i> СЛАВНИЙ ШЛЯХ НАУКОВЦЯ (ДО 75-РІЧЧЯ С. Ф. ЗУБОВИЧА).	326
<i>РЖЕВСЬКА З. М.</i> «Я ВСЕ ЛЮБЛЮ, ЩО ЧИСТЕ, СВІТЛЕ І СВЯТЕ...» ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ ЖИТОМИРЯНИНА МИХАЙЛА МИЦЕНКА.	328

<i>ЧИРКОВО С.</i> В. Г. ГОРПЕНКО — КІНОРЕЖИСЕР, ПЕДАГОГ, ВЧЕНИЙ.	342
<i>ЄРШОВ В. О.</i> Г. Ф. БОНДАРЕНКО — ПЕДАГОГ, УЧЕНИЙ, ЛІРИК.	349
<i>ЄРШОВ В. О.</i> Г. І. СОБОЛЕВСЬКА — ПЕДАГОГ І НАУКОВЕЦЬ: НА ПЕРЕТИНІ ДУХОВНИХ ТРАДИЦІЙ.	355
<i>ПЕТЬКО Т. А.</i> КОМПОЗИТОР СЕРГІЙ ЯРУНСЬКИЙ: СТОРІНКИ ЖИТТЯ І ТВОРЧОСТІ.	361

клерикального діяча, варшавського архієпископа й митрополита — Зигмунда Щенсного Фелінського (1822-1895). Непересічні аналітичні та організаторські здібності Є. Фелінської проявилися в різних сферах, серед яких культурна, освітня, літературна, етнографічна, вона вважається новатором польської мемуарної жіночої творчості, а Енциклопедичний словник Брокгауза і Єфрона назвав її «однією з найвидатніших польських жінок» [10, 343].

Є. Фелінська народилася 26 грудня 1793 р. у с. Узноха Слуцького повіту Волинської губернії (тепер с. Узнога Клецького району, Беларусь), де провела дитячі роки. Походила з родини Вендорфів, предки яких носили прізвище Вежба (українською Верба). Голова родини помер, коли Єві було чотири роки, Вендорфи опинилися в досить скрутному становищі: «мій батько служив недовго, тому не зміг заощадити на майбутнє; витрати на його лікування суттєво зменшили й так невеликі статки. Залишився незначний капітал, якого було недостатньо для утримання трьох осіб» [11, 39]. Опікуном сім'ї став Ігнаци Вендорф, дядько Єви, у родині якого дівчинці довелося жити довгий час. Родичі змогли забезпечити їй належний і загально прийнятий на початок XIX ст. обсяг жіночої освіти. Уже в одинадцять років вона навчилася писати, рахувати, вивчила французьку мову й опанувала гру на фортепіано, хоча дуже жалкувала, що не могла вчити латину, як її брати.

У віці вісімнадцяти років (1811 р.) Єва вийшла заміж за Герарда Фелінського (25 вересня 1787-1833), шляхтича з Волині. Фелінські були освіченими й талановитими людьми. Сестра Герарда Емілія мала поетичні здібності, але рано померла. Брат Алоизи (1771-1820) — класик та теоретик польської літератури, поет, драматург, автор безсмертної трагедії «Барбара Радзивіл», перекладач творів Жака Деліля, Вітторіо Альф'єрі та Проспера Жоліо де Кребійона, вчений та освітянин: перебуваючи на посаді директора Волинського ліцею в Кременці, зробив вагомий внесок у його розвиток.

Після весілля подружжя Фелінських переїхало до маєтку у с. Воютині Луцького повіту Волинської губернії. У селі був греко-католицький храм — місцеве населення було уніатами, а католиками латинського обряду була тільки знать, і це стало причиною численних конфліктів між ними, але Єва знайшла порозуміння з селянами й опанувала всі тонкощі ведення домашніх справ. Про перші роки свого заміжжя Є. Фелінська згадає в мемуарах: «Я була абсолютно щаслива, чоловік був добрий до мене, ввічливий, делікатний, не цурався мого товариства, а, навпаки, шукав його і ділився зі мною усіма думками» [12, 34].

У 1820 р. Герарда обрали депутатом 1-го департаменту канцелярії Волинської губернії, й родина переїздить до Житомира. Подорож Є. Фелінської до столиці губернії стала приводом для ознайомлення з волинським простором і подальшим його осмисленням. В. Єршов зазначає, що дорога,

В. БІЛЯВСЬКА

(м. Коростишів Житомирської області)

ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВИ ФЕЛІНСЬКОЇ В КОНТЕКСТІ ГРОМАДСЬКОГО ЖИТТЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Ім'я Єви Фелінської (1793-1859), однієї з найзнаковіших постатей Правобережної України, до сьогодні залишається маловідомим і згадується здебільшого в контексті зарахування до лику святих її сина, видатного

якою просувалася Є. Фелінська, «називалась Брест-Литовський тракт і мала значення <...> торгового шляху, а також поштового, етапного та військового. Саме цей шлях був і є одним із основних доленосних сполучних артерій Правобережжя» [2, 477]. Населені пункти, які відвідала Єва, були знаковими в культурологічному просторі краю, вони стали ключовими елементами в осмисленні майбутньої письменницею історичного минулого Волині. У «Мемуарах з життя» знайшли своє відображення й отримали аксіологічну оцінку Млинів — резиденція потомків Кароля Ходкевича, Дубно—власність Юзефа Любомирського, Острог—столиця князів Острозьких, Корець — володіння князів Чарторийських, Звягель—маєтність Уварових та ін.

У Житомирі родина Фелінських зупинилася в орендованому помешканні. У спогадах Єва відтворює лише окремі елементи з опису житла, згадуючи, що будинок, хоча й невеликий, їй подобався, тому що був «свіжий і чистий, з флігелем, стайнею й усіма потрібними для господарювання в місті приміщеннями» [13,365]. Точне місцезнаходження будинку залишається невідомим, тільки деякі факти дозволяють говорити про те, що він був на одній із центральних вулиць Житомира, недалеко від нинішнього костюлу св. Йоана з Дуклі. З цією думкою узгоджуються наведені нижче фрагменти спогадів про пожежу, свідками якої стало подружжя Фелінських. Трагедія, що трапилася у місті в липні того ж року залишилась в пам'яті житомирян під назвою Великої Пожежі (було знищено більше двохсот будинків): «вогонь поширювався дуже швидко, охопив всі магазини й частину будинків по вулиці Вільській, <...> просунувся до католицької кафедри й, лише доставшись порожнього майдану, зупинився» [13, 366]. Головні вулиці міста наприкінці XVIII ст. сформувалися з основних доріг та напрямів. Вулиця Вільська (тепер вул. Перемоги) сформувалася із шосе у другій половині XIX ст. Як зазначає Г. Мокрицький, власне шосе є старовинною гужовою дорогою від Житомирського замку на село Вільськ та містечко Черняхів, і спочатку носило назву «Великий шлях на село Вільськ» [7, 183]. Від Великої Пожежі постраждав конвент і початкова школа братів францисканського ордену, на місці якого в 1842 р. постав римо-католицький храм св. Йоана з Дуклі.

Протягом усієї пожежі над будинком Фелінських залишалася загроза спалаху вогню. Єва була вдома, «готуючи всі потрібні речі в разі необхідного швидкого порятунку» [13, 367] у той час, як Герард, який слідкував за пожежею з вікна будинку, був безпосереднім свідком лиха.

Єва досить швидко пристосувалася до міського способу життя й ведення господарства, хоча звикла до сільського простору, «любила, забравши дітей, виїхати за місто до лісу чи в поле, або спуститися на берег Тетерева, йти за плином цієї річки аж до закладу сестер милосердя» [13, 384]. Ця місцевість дістала назву Дівоче поле, вона розташовувалась у південній частині Житомира, де знаходився жіночий монастир католицького ордену

шаріток імені св. Вікентія, діяльність якого була дуже потужною й розгалуженою на теренах Речі Посполитої і, відповідно, на Правобережжі. На початку XIX ст. громада придбала для монастиря землю в місцевості Поповка, яку згодом і стали називати Дівочим полем. Шпиталь у Житомирі було закладено за сприянням київського єпископа Ю. А. Зулуського (1702-1774). Житомирський єпископ надав сестрам своє помешкання, де початково був розміщений притулок для сиріт і хворих. Приклад єпископів був підтриманий Ф. К. Хоецьким, який за власний кошт придбав дім у Житомирі біля кафедрального вікаріату й подарував його сестрам, проте цей будинок раптово згорів [3,53]. Є. Фелінська згадує, що сестри з хворими та дітьми мешкали в дерев'яних флігелях, призначених для різних господарських потреб, а власне будівля монастиря в 1821 р. лише зводилась і була закінчена значно пізніше. Єва, описуючи порядки, що панували в ордені, звертає увагу на те, що «було тільки вісім сестер, вони чітко розподіляли обов'язки між собою і виконували всю необхідну роботу, маючи завжди гарний настрій і знаходячи навіть вільний час на оздоблення храму» [13,385].

Парк Павликовського став ще одним важливим об'єктом у зображенні житомирського простору, репрезентованого в «Мемуарах з життя»: «Це було насправді гарна місцина. Не бракувало тіні, дерев, на що місце було досить убогим. А високі фантастичні скелі, що нависали над Тетеревом, робили пейзаж захоплюючим» [13, 386]. Відтворена у спогадах місцевість і до сьогодні має неофіційну назву Павликівка. Вона розташована в південно-західній частині Житомира, на пагорбі над місцем впадіння Кам'янки в Тетерів, понад двісті років носить ім'я відомого лікаря Каспера Павликовського, який став першим забудовником цих схилів.

За посередництвом дружини губернатора В. К. Гжицького Є. Фелінська легко увійшла в світське життя Житомира, стала його безпосереднім свідком та учасником. Це у свою чергу дозволило Єві в спогадах презентувати різнопланову картину громадського й культурного життя міста в цілому, складовими елементами якої були пожежі, чвари деяких чиновників, збори масонських лож, карнавали, вечірки, костюмовані бали, казино, аматорський театр, виступи фокусників; представити суперечливі відносини між різними групами суспільної ієрархії. Є. Фелінська згадувала, що «У ту епоху в Житомирі мало було домів, які б утворювали коло вищого товариства. Не було звичним, щоб приватні особи приїздили сюди на постійне проживання, тут мешкали службовці. А службовці ділились ще на свої котерії. Природно, що обрані урядовці жили більшою частиною своїм життям, поки якісь чвари деяких з них не відштовхували, коронні — становили особливий прошарок, але тільки деякі них тягнулися до життя суспільного» [13, 372].

Серед найвпливовіших осіб міста, діяльність яких позначалася на інтересах всієї губернії, Єва називала Юзефа Залеського, який був радником 2-го департаменту й вищим чиновником житомирської масонської ложі.

Справжні мотиви діяльності Ю. Залеського були приховані, однак всі знали, «що його воля є вагомою силою у вирішенні більш чи менш важливих справ» [13, 378]. Масонство, за словами Є. Фелінської, в місті було дуже численним і становило собою досить впливову структуру з погляду єдності її учасників. Ложа була заснована 31 травня 1787 р карантинним лікарем Ф. Гінчем, посвяченим у найвищий сьомий ступень розенкрейцера в польському масонстві [9,85], і дістала назву «Розвіяний морок» (фр. Des Tenebres Dispersees) [5, 690]. Засідання проводилися польською та французькою мовами. Паралельно існувала також жіноча ложа «Схід житомирський». Ці об'єднання стали частиною «Волинської ложі» — першої масонської організації в Україні, в якій об'єдналися польські ложі Правобережжя [6,234].

Г. Фелінський, хоч і був зайнятий громадськими справами, дбав про те, щоб діти, яких було шестеро: три сини і три доньки, отримали належне виховання й опанували потрібний обсяг знань у різних галузях науки, проте їх характер у значній мірі сформувався під впливом сильної індивідуальності Єви. Про це зазначить пізніше в «Мемуарах» З. Ш. Фелінський, який згадуватиме про дитинство як про найщасливіші роки. Він все життя керуватиметься принципами, які йому прищепила матір, а її власний приклад стане для нього опорою і доказом того, що в будь-якій ситуації можна зберегти свою гідність та самоідентичність [15,285].

З 1831 р. сім'я з Житомира переїхала до Луцького повіту, де мешкала в своїх родинних маєтках. Проте спочатку пожежа, а потім листопадове повстання змусило родину Фелінських виїхати в Галичину. Через рік вони повернулися, але важко хворий Герард помер, а Єва залишилася єдиним опікуном для шістьох дітей. Щоб забезпечити дітей подальшою належною освітою, Єва перевозить родину разом з хворою матір'ю до Кременця, міста, що залишалося центром польської думки й польського духу. Відомий Кременецький лицей саме був ліквідований, але уроки молоді давали його давні професори, які пам'ятали золоту добу розквіту цього закладу. У Кременці Єва швидко налагодила товариські відносини з багатьма видатними людьми й знаменитими сім'ями, які оселилися тут з того самого приводу, що й вона.

Є. Фелінська сердечно подружилася з Саломеєю Бекю, матір'ю Ю. Словацького. Як зазначає В. Єршов, «сильна і талановита особистість привертає до себе увагу, органічно входить до кола патріотично налаштованого дворянства, стає впливовою особою Кременця кінця 1830-х років [2,473].

За участі Єви у Кременці була заснована школа для дівчаток з бідних родин, вчителями у якій служили син і дочка Фелінської, і вона особисто теж навчала дітей читати.

В основі педагогічних поглядів Є. Фелінської, які були пізніше викладені в «Мемуарах з життя» (1858), лежить переконання у важливості материнського виховання, що ґрунтувалося б на принципах християнської моральності: «Необхідно, щоб дитина перш, ніж піде до школи для озна-

йомлення з книжками і письмом, вже мала уявлення про те, що є поганим, а що добрим, виходячи з принципів релігійних» [12, 155]. Засади моральності, наголошує авторка, закладаються в дитинстві через гру і спілкування. Порушує проблему організації та керування виховним процесом, на який зайнятих тяжкою працею і переважно неосвічених сільських матерів, часу не вистачало. «Досі не розумію, — дивується письменниця, — чому книжка, а точніше наука писемна не має популярності у наших селян; навіть найзаможніші селяни не мають ніякого бажання посилати сина до школи» [12, 158]. Аналізуючи проблему, вона приходить до висновку, що відсталість і занедбаність сільського життя не дає можливості людям сформувати і відчувати потребу в освіті. У зв'язку з цим, як зазначає Л. Єршова, «письменниця особливо наголошувала на важливості правильного дошкільного виховання дітей через створення в кожному селі охоронок (дитячих притулків) для маленьких дітей, "де кожна мати могла б, йдучи на роботу, безпечно залишити свого малюка під наглядом жінок благочесливих і релігійних, котрі присвятили б себе виключно цій роботі в цілях служіння Богу й людям" [12: 157-158]» [4, 64].

У цей час Є. Фелінська приєдналася до справи Шимона Конарського, учасника листопадового повстання та походу італійських карбонаріїв у Савойю, одного із засновників організації «Молода Польща», емісара, що прибув на Волинь з ідеями незалежності та метою залучення якомога більшої кількості людей до справи визволення Польщі. Вона увійшла у створену Ш. Конарським підпільну організацію «Союз польського народу», метою якого було поширення освіти й національної свідомості, а також боротьба з денационалізацією поляків. Є. Фелінська стала секретарем і довіреною особою Ш. Конарського, відповідала за його листування, вела кореспонденцію французькою мовою. Фактично протягом трьох років вона була правою рукою Ш. Конарського, виконувала функцію зв'язкової, самостійно проводила агітацію серед жінок у Кременці. Вона втілила в життя ідею Ш. Конарського про створення «Жіночого товариства» в межах організації, склала його програму та статут. Як зазначає В. Сливовська, сам Ш. Конарський говорив про неї з великою повагою, згадував також, що писав часто до Є. Фелінської листи, довіряючи все, що його турбувало, але жоден з тих листів не зберігся [16, 10].

Є. Фелінська не лише власноручно переписувала документи й кореспонденцію «Союзу польського народу», але й брала активну участь в її опрацюванні. Окрім статуту «Жіночого товариства», стала співавтором Торгівельного закону для акціонерів спілки, який передбачав господарське відродження краю та залучення молоді до корисних справ і став би зручним прикриттям для нелегальної діяльності в цілому. Останній факт найбільше заперечувався на судових слуханнях. Цей документ, переписаний Є. Фелінською, було знайдено в Ігнація Родзевича, який назвав її ім'я в числі осіб, найбільш приближених до емісара, що стало причиною арешту

Єви на початку липня 1838 р. У підпільній організації Є. Фелінська мала псевдонім «Скеля» і підтвердила його, коли її арештували. Спочатку брала на себе авторство і Торгівельного закону, і документів «Жіночого товариства», переконуючи членів Слідчої комісії, що організація не займалася злочинною діяльністю. Проте сама Є. Фелінська ніде не згадує про свою участь у функціонуванні «Союзу польського народу», подробиці її діяльності залишаються маловідомими [16, 11].

Єву спочатку було перевезено на слідство до Вільна, а звідти переведено до Києва, де відбувся суд. Вона була визнана однією з найактивніших учасниць підпільної організації, і за ухвалою суду її було засуджено до заслання в Сибір з конфіскацією майна. Ш. Конарського арештували у Вільні й за рішенням суду розстріляли 15 лютого 1839 р.

Є. Фелінська відбувала покарання в містечку Берьзово Тобольської губернії (тепер Берьзово Ханті-Мансійського автономного округу) і стала першою жінкою в історії Польщі, яка була засуджена до заслання. У Берьзові Єва провела два роки. Тут, у вбивчому для європейця кліматі, сповнена печалі, туги й невпевненості щодо долі дітей (наймолодшій Вікторії було шість років), почала писати щоденник. Це заняття дозволяло заповнити спливаючий надто повільно час.

«Спогади з подорожі до Сибіру» Є. Фелінської — це повна картина із життя в засланні, звичаїв старожилів Сибіру, один із перших творів жіночої мемуаристики. Пізніше (1852 р.) спогади були опубліковані й користувалися великою популярністю — поляки на батьківщині простежували в них подальші долі своїх вивезених близьких. Акцент на суспільній вартості «Спогадів» призвів до того, що новаторство, стилістичні та лексичні аспекти тексту Єви залишилися непомітними.

Є. Фелінська продовжувала вести щоденники й в Саратові, куди їй дозволили переїхати з Сибіру в 1844 р. У Саратові переїздить до Єви доньки Софія та Пауліна з чоловіком. Двічі відвідував матір під час канікул З. Ш. Фелінський.

У 1843 р. в Олександра II народився спадкоємець, було оголошено помилування, і Єва отримала повну свободу. З. Ш. Фелінський послав їй усі свої гроші, щоб вона могла повернутися додому й влаштуватися у Воютині, проте радість повернення затьмарилася горем. У цьому місті спіткала Є. Фелінську найболісніша втрата — смерть Пауліни.

Дочки Софія та Вікторія вийшли заміж, два сини Єви вибрали духовний стан, третій став землевласником. На прохання дітей Є. Фелінська розпочала написання «Мемуарів з життя»: «мої кохані діти, ви бажали, щоб я залишила вам на пам'ять нарис мого життя, починаючи від молодості. Нехай буде так. Виконала вашу волю, маєте його в усій повноті» [11,4]. Мемуари становлять собою складний комплекс різновекторних аналітичних роздумів, переосмислення суспільних процесів, аналіз найактуальніших справ волинської громадськості, серед яких значне місце відводилося освіт-

ньому питанню. Коло досліджених проблем, високохудожність викладу та авторська своєрідність дозволяє віднести «Мемуари з життя Є. Фелінської» до найвидатніших творів волинських письменників. Працю над мемуарами перервала смерть письменниці — 20 грудня 1859 р.

З. Ш. Фелінський пізніше напише: «її чесноти пройшли випробування вогнем досвіду, і в таких численних спробах вона гарту не втратила. Донька, дружина, мати, господиня дому, друг, — у всьому була зразковою. Всі справжні життєві цінності отримали від неї» [15, 265].

Є. Фелінська була похована в селі Скірче на Волині. За словами луцького дослідника життя письменниці Григорія Гуртового, останки Єви не знайшли там спокою, у XX ст. її гробниця була перетворена на погріб, а прах самої Фелінської з неї викинутий [1, 74].

Є. Фелінська відіграла вагомий роль у громадському житті Правобережної України XIX ст., письменниця активно брала участь у найважливіших суспільних процесах, а після опублікування щоденників її ім'я у волинському краї стало відомим, а незабаром і легендарним.

* * *

1. Гуртовий Г. Видатна волинянка // Волинь моя: Журн. Міжнар. громад. об'єднання «Волинське Братство». — К., 2002. — Вип. 2. — С. 71-75.
2. Ершов В. О. Польська література Волині доби романтизму генеалогія мемуаристичності. — Житомир: Полісся, 2008. — 624 с.
3. Ершов В. О. Шпиталь сестер шариток (filles de la Charite) у Житомирі. За матеріалами волинської мемуаристики // Житомиру — 1125. Наук. зб. «Велика Волинь. Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині». — Вип. 42 / Гол. ред. М. Ю. Костриця. — Житомир: М. Косенко, 2009. — С. 51-57.
4. Ершова Л. М. Розвиток жіночої освіти на Волині. — Житомир: Полісся, 2006. — 488 с.
5. Єфремов С. Масонство на Україні // Єфремов С. Вибрані статті. Наукові розвідки. Монографії. — К., 2002. — С. 689-705.
6. Карпачев С. П. Российское масонство XVIII — XX вв. — М.: Айрис-пресс, 2007. — 349 с.
7. Мокрицький Г. П. Улиці Житомира. — Житомир: ПП «Видавництво «Волинь», 2007. — 640 с.
8. Польова О. Видатний волинянин — Святий Зиґмунд Щенсний Фелінський, архієпископ Варшавський // Історія релігій в Україні і світі: збірник наукових праць. Серія «Історичне релігієзнавство». — Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2010. — Вип. 3. — 360 с — С. 179-184.
9. Ходоровський М. Масонство і Україна (за матеріалами діяльності вільних мулярів XVIII ст.): Історико-архівні нариси. — К.: Софія, 2004. — 139 с.
10. Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона: В 86 т./Под ред. проф. И. Е. Андреевского, К. К. Арсеньева, О. О. Петрушевского.—Т. 35 (69). — СПб, 1902. — 476 с.
11. Felińska E. Pamiętniki z życia. — Seria 1.—Т. 1.—Wilno: Nakładem i drukiem J. Zawadzkiego, 1856. — 476 S.
12. Felińska E. Pamiętniki z życia.—Seria 2.—Т. 1.—Wilno: Nakładem i drukiem J. Zawadzkiego, 1858.—420 S.
13. Felińska E. Pamiętniki z życia.—Seria 2.—Т. 2.—Wilno: Nakładem i drukiem J. Zawadzkiego, 1859.—416 S.
14. Felińska E. Wspomnienia z podróży do Syberji i pobytu w Berezowie.— Т. 1. — Wilno: Nakładem i drukiem J. Zawadzkiego, 1852. — 348 S.
15. Feliński Z. Sz. Pamiętniki; opracował E. Kozłowski. — Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1986.—764 S.
16. Śliwowska W. Ewy z Wendorffów myśli i czyny // Wrocławskie Studia Wschodnie. — № 2. — Wrocław, 1998. — S. 9-27.